

Aydın Mədətoğlu Qasımılı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ana dili Türkcə ilə yanaşı ərəb , fars , rus və fransız dillərini mükəmməl bilən Mirzə Fətəli Axundzadə özünəqədərki dünya elm , mədəniyyət və fəlsəfə tarixini nəzərdən keçirmiş , onların arasındakı

tüstü metafizik varlığa ehtiyacı yoxdur

Filosof materialist dünyagörüşünü və substantiv fəlsəfi doktrinasını aşağıdakı kimi açıqlamışdır :

“Təbiətdə hər şeyin əsas səbəbi maddədir. Dünya maddidir və Kainat da maddədən yaranmışdır.Maddə orijinaldır və onun yaranması üçün başqa səbəbə ehtiyac olduğunu görmürəm. Mən , məkən və zaman obyektivliyini qəbul edirəm. Zaman və məkən obyektivdir , maddə isə onun aksesuarlarıdır. Təbiətdəki hər bir hərəkətin və dəyişikliyin Allahın iradəsinə uyğun olaraq həyata keçirildiyi doktrinasını rədd edirəm. Təbiət öz qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edir. Bunda şans üçün bir yer yoxdur , bu da hər yer-

substansiya , əvvəli və sonu olmayan kamil , bütöv və vahid varlıqdır. Zaman və Məkən onun zəruri atributlarıdır. Maddi varlıq olan Kainat daim hərəkətdədir , qanunauyğunluğa söykənir və bunların mövcudluğunda ilahi qüvvənin iştirakı yoxdur. Kainat həm yarıdan , həm də yaradılırdır.

Filosof, rəşadətə əsaslanaraq maddi varlığın insan hissələri , ağılı və müxtəlif elmlər vasitəsilə dərkini təsdiq edirdi. Onun fəlsəfi dünyagörüşündə dialektika mexanistik baxışlarla birməqədər mövcuddur.

Kainatda qarşılıqlı əlaqə , asılılıq , səbəb və nəticə , hissə ilə tamın vəhdətini irəli sürən mütəfəkkir , hərəkəti yerdəyişmə və kəmiyyət dəyişikliyi kimi qəbul etmiş , zaman

şerti hesab edən filosof göstərir ki, hər bir fərd öz fikirlərini azad şəkildə söyləmək , təbliğ etmək , azad şəkildə yaşamaq hüququna malikdir. Mütəfəkkir İnsan azadlığı problemini İnsan hüquqlarının tam təmin edilməsi ilə əlaqələndirmiş və İnsan haqq və hüquqlarını tapdalayan quruluşların məhv edilməsini qəti şəkildə irəli sürmüşdü. O , azadlığın İnsan əzəli məxsusluğunu qəbul etmiş , azadkirliliyi təbliğ etmiş , bəşəriyyətə azadlığı filosofların və alimlərin bəxş edəcəyinə inanmışdı.Öz ideya mübarizəsində təkamülə üstünlük verən filosof göstərir ki , azadlıq və ədalət bayrağını yüksəklərə qaldırmaqda əsas məqsəd xalqa öz həyatını dinc yolla həyata keçirməyə , firəvan və xoşbəxt yaşamağa im-

Azərbaycan və ümumən Türk dünyasının ədəbi , ictimai – siyasi və fəlsəfi fikir tarixində müstəsna rolunu Mirzə Məhəmməd Tağı oğlu Mirzə Fətəli Axundzadə 12 iyul (30 iyun) 1812 –ci ildə Nuxa (indiki Şəki) şəhərində anadan olmuş , himayəsində olduğu atasının əmisi Axund Ələskər onu mollaxanaya qoymuş , burada o , ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdi.

1832- ci ildə Axund Hacı Ələskər , Mirzə Fətəlini Gəncəyə aparmış , burada o , məntiq və fiqh elmlərini , həmçinin dövrün tanınmış mütəfəkkiri , Azərbaycan Türkü Mirzə Şəfi Vazehdən xəttatlıq sənətini öyrənmişdi. Mirzə Şəfi Vazehlə tanışlığı onun gələcək həyatına mühüm təsir göstərmiş , onun bir mütəfəkkir kimi yetişməsində önəmli rol oynamışdı. Bir il sonra Nuxaya qayıdan Mirzə Fətəli 1833 –cü ildə burada yeni açılan “ Rus Məktəbi “ ndə təhsilini davam etdirmiş , oranı bitirdikdən sonra

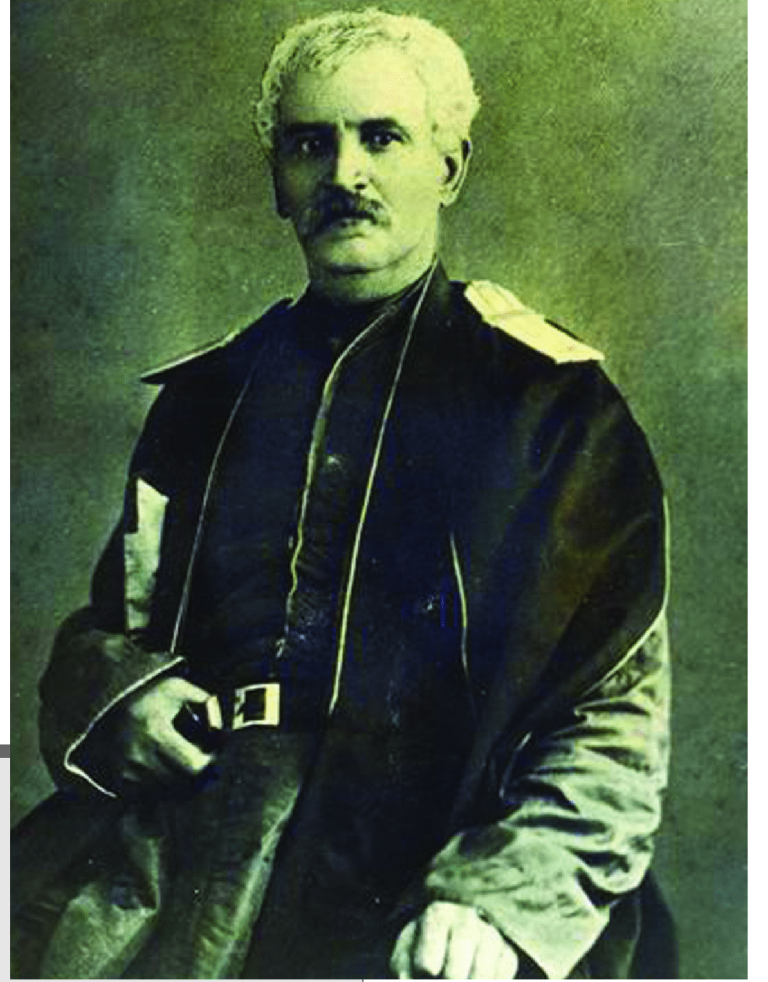
Materialist türk filosofu Mirzə Fətəli Fəlsəfi dünyagörüşü

əlaqələri , oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq edərək əsərlərində fəlsəfinin bu və ya digər məsələləri haqqında özünün orijinal fikirlərini irəli sürmüşdü. Filosof qədim Şərqi , Yunanıstan və müsəlman Şərqiə aid dünyagörüşləri müqayisə edərək göstərmişdi ki , qədim Yunan filosofları qədim Misirlilərdən , Finikiyalılardan və Hindlilərdən , ərəbdilli filosoflar da öz növbəsində qədim Yunan filosofları Aristotel , Hippokrat , Qalen , Platon və başqalarından yararlanmışlar.

Filosofun fəlsəfi fikirləri əsasən onun “Hindistan şahzadəsi Kəmalüdüvlənin İran şahzadəsi Cəmalüdüvləyə (farsca) üç məktub “ və “ Cəmalüdüvlənin ona (Türkcə) cavabı” adlı fəlsəfi əsərində , həmçinin “ Həkim-i İngilis

də ciddi rifaha səbəb olur. Bilinç və ruh maddənin məhsuludur , maddə müstəqil olaraq yaşaya bilməz. Ruh , nə olursa olsun , bədənə , yəni bədən olmadan özünü ifadə edə bilməz , necə ki , ağılı da beyinsiz təsəvvür etmək olmaz. Bunun və sonrakı həyatın ölümsüzlüyünün dini doktrinasına isə qarşıyam “ (Seçmələr bizimdir –A. M . Bax : Filsofskaya i sosioloqi- çeskaya msl narodov SSSR v XIX v. Kratkiy oçerk istorii filosofii , Moskva 1971) .

Hissi idrakın rolunu həlledici hesab edən filosof , idrak məsələsində materialist sensualizm mövqeyində olmuşdu. Materialist filosof , varlığın xüsusi qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etdiyini irəli sürmüş , Dünyanın Allah tərəfin-

“Təbiətdə hər şeyin əsas səbəbi maddədir. Dünya maddidir və Kainat da maddədən yaranmışdır. Maddə orijinaldır və onun yaranması üçün başqa səbəbə ehtiyac olduğunu görmürəm. Mən , məkən və zaman obyektivliyini qəbul edirəm. Zaman və məkən obyektivdir , maddə isə onun aksesuarlarıdır. Təbiətdəki hər bir hərəkətin və dəyişikliyin Allahın iradəsinə uyğun olaraq həyata keçirildiyi doktrinasını rədd edirəm. Təbiət öz qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edir. Bunda şans üçün bir yer yoxdur , bu da hər yerdə ciddi rifaha səbəb olur. Bilinç və ruh maddənin məhsuludur , maddə müstəqil olaraq yaşaya bilməz. Ruh , nə olursa olsun , bədənə , yəni bədən olmadan özünü ifadə edə bilməz , necə ki , ağılı da beyinsiz təsəvvür etmək olmaz. Bunun və sonrakı həyatın ölümsüzlüyünün dini doktrinasına isə qarşıyam“

1834 – cü ildən ömrünün sonuna kimi Tiflisdə Rusiyanın Qafqaz Baş Dəftərxanasında Şərqi dilləri üzrə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş və polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdi.

Mirzə Fətəli 1842 – ci ildə atasının əmisi Hacı Axund Ələskərin qızı Tuba xanımla evlənmiş , bu evlilikdən 13 övlad dünyaya gəlsə də onlardan yalnız ikisi – oğlu Rəşid bəy və qızı Nisə xanım sağ qalmışdı.

Mirzə Fətəli Axundzadə 10 mart (26 fevral) 1878 –ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş , orada da dəfn olunmuşdur.

Yuma cavab “ , “Yek kəlmənin tənqidi “ məktubları , “ Babilik əqidələri “ , “ Mollay Ruminin və onun təsnifinin babında “ və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Elmi , maarifi tərəqqinin əsas amili hesab edən mütəfəkkir öz sosial – siyasi idealinin həyata keçirilməsində insan ağılına böyük önəm vermiş və göstərmişdir ki : Dünyanın əsası maddidir. Təbiətin müxtəlif predmet və prosesləri vahid və hər şeyi əhatə edən əbədi və sonsuz maddi substansiyanın təzahürü , öz – özünün səbəbidir. Onun mövcud olması üçün heç bir təbiət-

dən heçdən yaradılması fikrini qəbul etməmiş və göstərmişdir ki , Varlıq təkdir , yarıdan da , yarıdan da odur , o , özü – özünün səbəbidir. Bu Kainat bir vahid , qadir və kamil vücuddur , Əvvəl də , Axır da Odur. Nə Ondən qabaq başlanğıc olmuş , nə də Ondən sonra son olacaq. Zaman onun tələblərindən , Məkən isə keyfiyyətlərindəndir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi irsinin ontoloji aspekti materialist və ateist , qneseoloji aspekti isə rəşadətçi təmayüllü idi. Filsofa görə , Kainat əsasən hissəciklərdən (atomlardan) ibarət maddi

daxilində kəmiyyət dəyişikliklərini isə dairəvi hərəkət daxilində baş verdiyini irəli sürmüşdür. Filosof , yüksələn xətt üzrə inkişaf ideyasını qəbul etməmiş , fəlsəfi əsərlərində materializm və rəşadətçiliyin şərhi və müdafiəsini idealizm , teologiya və aqnostisizm prinsiplərinin tənqidi ilə paralel şəkildə şərh etmişdir.

Filosof , Şərqi və Azərbaycan fəlsəfəsinin Peripatetik , İşraqilik və Panteist ənənələrinin dini – mistik cəhətlərini qəbul etməmiş , materialist prinsiplərini isə qəbul etmişdi

Azadlığı insanın təbii haqqı , insanın inkişafının zəruri

kan yaratmaqdır.

Böyük demokrat və azadlıq tərəfdarı kimi çıxış edən filosof , İnsan ağılının hər cür ətalətdən , din , cəhalət və xürafətdən , mürtece quruluşun bütün buxovlarından azad olması ideyasını irəli sürmüş , bütün dünyada ağılın əbədi həbsdən qurtulmasını bəşəriyyətin xoşbəxtliyi və səadətinin əsası hesab etmişdi.

Öz yaradıcılığında sosial – siyasi problemlərə böyük önəm verən mütəfəkkir , feodal qayda – qanunlarını , despotik dövlət quruluşunu kəskin tənqid etmiş , ictimai həyatın ədalət əsasında yenidən qurulmasını irəli sürmüş , ilk əvvəl maarifpərvər ədalətli hökmdar fikrini , sonra isə “Konstitusiyalı Monarxiya “ fikrini müdafiə etmişdi.

(ardı gələn sayımızda)